

Tsonga technology

1

15

Phapha, Šiphaphana, Šikutsu, Nghotsa, Šinghotsana, Nhunguvana, Ndzheko, Šindzhekwana.

Mavito lawa i mavito ya swibya e'swi nga vumbiwiki hi vumba kambe swi endliwaka hi vana va le'swi byariwaka e masinwini. Nsinya wa kona wu fana ni rikwembe kumbe rirhanga le'ri navaka e hansi. Loko tindhwenbe ta kona ti byariwile, ti mirile, ti kurile, ti veleka swona swikutsu leswi.

Swinwana swa swona swi kula swi va le'swikulu, kasi swinwana swi va le'switsanana; na swona swi va ni swivumbeko swa tinšaka-šaka. Loko swikutsu leswi swi kurile ku ringana, swi vupfile swa khiwa swi ya endla mintirho le'yi swi fanelaka. Maphapha ma bošwa milomo, kutani ma swekiwa ma vupfa swinene; kambe milomu ya kona mi fanele ku va le'mitsongo loko yi bošwa hikuva yi ta kurisiwa ku fika e mpiñweni loko yi sendziwa.

Loko ma vupfile swinene swa le ndzeni swa kutsuriwa, ku hariwa ku sala ku nga ha ri na ntšhumu ša swa le ndzeni. Loko ma khiwile ma nga si vupfa ma ta phovorhela laha ku swekiweni, kasi loko ma khiwile ma fikile swinene e mpinweni wo vupfa ma ta huma swinene laha ku swekiweni. Loko yi ri nghotsa yi ta lulamela ku tamela mati kumbe e vuputsu e ku fambeni kumbe loko va ya e masinwini. Loko ri ri phapha ri ta byi khoma e byalwa hambi byi ri e vuputsu (madleke). Ndzheko wona wu ta ka mati, kumbe ku kelela e byalwa. Le'switsanana swona swi ta va swo tšhela mirhi yo tshungula ha yona kumbe ku dzahela fole. Loko ši lungiseriwile ku dzahela kona e fole ši ta vitaniwa e mfuku; kasi loko ši endleriwile e ku tšhela mirhi le'mikulu ši ta vitaniwa e nhunguvana.

Swibya leswi swa khavisiwa (sasekisa) hi ku tsala e mavala--swi va swi pfhateriwa hi risungunu kumbe tlhari le'ri hisiweke e ndzilweni. Nkarhi wunwana la'va vurhoñwana va pfanga ni ku

khavisa hi ku rhungela e vuhlalu. Loko yi ri nhunguvana a yi khavisiwi hikuva yi tamela mirhi le'yi pfanganisiwaka ni mafurha ni vulombe, ha kanyingi ya rhomba hi mafurha lawa.

Rikindza.

Rikindza hi šinwana ša le'swi bohiwaka (ambariwaka). Ri bohiwa e šisutini. Ri tala ku bohiwa hi swihlangi. Ku khweketiwa e ka rona e šideka. Šideka laši i nguvu leyi nwana a fanelaka ku yi phindzela leswakku loko a onha kumbe a tlakuriwile hi munhu a nga nwi thyakisi, a onhela kona mana wa yena a kondza a ta nwi teka a ya nwi hlangula. Ri nga endliwa hi ngoti kumbe lapi kumbe e vuhlalu. Vuhlalu byi nga endla e rikindza e ka la'va swi kotaka, hi leswaku la'va kotaka ku byi ševa. Vuhlalu lebyi byi huleriwa hi ku tsondzeriwa e ngotini le'yi tsindziyeleke ni ku leha ku ringana e šisuti ša nwana. Iyi tirhiwa byi ri bya tinšaka-šaka---byo basa, bya ntima, byo tswuka hllaha munhu a rhandzaka ha kona.

Ritlamu (nkhamo) ri bohiwa e šisuthini. Ri tala ngopfu ku bohiwa hi vakhegula ni vavasati va vatswedyana. Loko munhu a tikhamile hi rona ngopfu loko munhu a ri ni ndlala ra antswisa hambu ri nga swi koti ku yi hangalasa. Mukhamu lowu wu nga endliwa hi nguvu k'imbe ri nga va vamba ra nghole ya dzovo.

Timbhovu. Timbhovu ti bohiwa e milengeni. Loko swi bohiwile e milengeni ya šihlangi ši ta tsakisiwa hi loko ti endla vuntšhantšhantšha loko a ri karhi a famba; yena o ta pfanga ni ku tšhatšhamela hi ku tsakisiwa hi mpfumawulo wa tona. Timbhovu i vana va murhi lowu va nge i mbhovu. Wu mila e miškoveni ya le swihlahleni swa tintshava, ngopfu laha nkova wu sung laka kona, laha ko tsakama. Murhi wa kona wu fana ni (banana) muyombva. Loko wu kurile wu fikile e mpinweni wa wona wa rhumbuka. E šitšhotšho ša kona ši ta hu esa swiluva le'swo tala, kutani swiluva leswi swi ta tswala vana. Loko va vupfile va endla ntima, va nononhwa. Murhi lowu wa tsemiwa wu wela e hansi ku khiwa e timbhovu leti. Ti hiseriwa e risungunu ti bošwiwa (pfhateriwa). Ti huleriwa e ngotini, ti bohiwa e milengeni. Loko ku tšiniwa mbhandza (swintšhantšhantšha)

swi engetela ku saseka ka ntšino hi mpfumawulo wa swona. Vuntšhantšhantšha ku endla tona loko ti banana, ^A ti na ntšhumu e ndzeni ka tona, hikuva a ti na vundzeni. Timbhovu ti tirhisiwa hi vavanuna (madjaha) ni vavasati (vanhwanyana).

- 3 Šiseketelo (šiqamelo Zulu origin) ša vanhu ša vatliwa. A šī endliwi hi malapī kumbe swinwana le'swi olovaka tani hi laha valungu va endlaka ha kona. Šiqamelo šī vatliwa hi nsinya wa murhi. Šī endliwa šī sasekisiwa leswaku šī ta languteka. Ku tsemiwa mirhi leyi vanhu va tolovelaka ku vatla ha yona -- nšenhe, muvhangazi, šitsalala, mbhesu, šilutsi ni minwana le'yo fana na yona hi ku tiya. Na kona kwala murhi lo'wu kumekaka laha vanhu va akeke kona hi wona lowu va wu tirhisaka.

Ku tsemiwa šipombondzwana šī bhaphiwa šī endla mivamba; e henhla ni le hansi ku tshikisiwa šisweswo nkarhi lowu ku karhiki ku vatliwaka. Ku fanele ku kovotliwa lomu šikarhi ku šī sasekisa tlhelo rinwana ku hunguta ku tika. Ku nga siyiwa swo tlhiva swirharhu kumbe mune ku landza vukulu vya šiseketelo. Va kavotla va boša matlhelo mambirhi ma hlangana. Le'swi siyiweke swi tlhiva swa vatliwa swi ntsw hulungeka swi saseka. Hala henhla ku endliwa wo nge ku phovorhela e šikarhi ku tlakuka lomu matlhelo leswaku šī ta amukela swinene nhloko kumbe nhamu. Loko šī vatliwile šī hetisisiwile šī ntsw hulungkile šī ta fanela ku sasekisiwa. Šī tsariwa ^mavala hi ku kenyakenya swi hambana-hambana, kutani e ndzhaku swi ta endliwa leswaku swi vonaka swinene hi ku hisahisa hi tlhari le'ri hisiweke e ndzilweni ri pfhatela-pfhatela. Swiseketelo leswi swi ni tinsakašaka hi ku tekela-tekelana ka vanhu loko va vandzamene hi matiko lawa va akeke ka wona. Tshaku rona ri fanele ku lulama swinene ri ta kota ku tikirhela e hansi. Swiseketelo leswi swi tirhisiwa hi vakulukumba (makhehla) hi leswaku la'va khehliweke swidlodlo.

Swidlodlo leswi swi rhungeleriwa e misisini, masuku loko munhu a etlela a nga swi koti ku šī susa, hikwalaho nhloko yi fanelaka ku hayekiwa e šiqamelweni leswaku šidlodlo šī nga

onheki hi ku phateka loko šī khumba e hansi. Šidlođlo šī endliwa hi mumpfu wa tinyoši.

4

Swo luka.

Mitirho yo luka yi endliwa hi vanhu hikwavo-hi leswaku vavanuna ni vavasati va yi endla. Mitirho leyī e tindhawini tinwana yi endliwaka hi vavanuna e ka tinwana yi endliwa hi vavasati, kutani swi hlamarisa leswaku hikokwalaho ka yini va endla mitirho ya vavanuna va ri vavasati, kumbe mitirho ya vavasati va ri vavanuna. Kasi siku rinwana va lo swi endlisiwa hi ku vona yi ri fanelo kona e nkarhini wolowo; kutani swo mila, wu va ntirho wa volavo va nga nyikiwa wona e nkarhini wolowo, masuku wo hundzuka nawo.

Hi ta sungula hi le'swi lukiwaka swa vuhlayiselo bya timbewu ni swakudya.

ŠITENDZA. Šitendza šī lukiwa hi byanyi ni byevu, ni tinhi (minkhavi) le'to tsakama. Loko munhu a lava ku endla e šitendza o sungula hi ku hle geleta e byanyi ni tinhi ta kona na byona byevu. Mabyanyi lawa va tolovelaka ku luka ha wona hi lawa:- Šivopfu, Mvhondjani, Mušikiđjani, ntšila-wa-mbyana (mpapa) ni tlhongwe; mpapa wu tirhisiwa ntsena loko ku nga kumeki le'byirwana hikuva wu hatla ku bola. E ka mihlovo leyī ya mabyanyi lo'wu kumekaka e kusuhi ni laha munhu a nga kona hi wona lowu a wu tekaka. Mabyanyi lawa na kala e ka tinwana tindzawu, kasi e ka tinwana byi kona hikwa-byo.

Tinhi le'ti lavekaka ti nga va ta mbahla, ntšhepukani, šinto-mantomana, nunhwe lambeva, kumbe mponwana. Loko munhu a famba a lava, lowu a hlanganaka na wona e šikarhi ka yoleyi wo tse na wona. Swa tsakisa loko munhu a kuma rišaka riñwe ku ringanisa le'ti hetaka šitendza, ku hlanganisela hi loko ti kala, munhu a ku ndzi to yini. Tinhi ta mirhi leyī x ti rhandziwa hikuva a ti hehliwi; kasi loko munhu a nga tirha hi mirhi le'yi hehliwaka šitendza ša kona šī nga hlakala ni lembe ri nga si hela. Šitendza šī tšiyisiwa hi tinhi leti.

Byevu na byona ku tsakeriwa ni ku rhandziwa bya mirhi leyi:-
Mukhuru, šilubarhi, šimombyana, ntswiriri, munga, širhomberrhombe,
nkuwa, š³ondzwa, ntswembyana ni swikwenga. Loko rišaka riñwe ra bye-
vu lebyi ri kumeka munhu wo tiva leswaku ntirho wu ta famba; hikuva
hikwato tinšaka leti ti tiyile, ta khomelela hambu ti hundzana-
hundzana hikuva swilo swi nga ka swi nga fani hikwaswo.

5 Loko swilo leswi swi hlengeletiwile hikwaswo munhu wo t^eaka
tinhi a vatla swisinya swa tona a ta kota ku tlhomela loko a sungula
ku luka hi byanyi. Byanyi lebyi byi lukiwa hi ku tsondzeriwa, byi
ri karhi byi bohiwa, kutani ku tlhomiwa tinhi leti, masuku munhu a
sungula ku nkhwinza, hi leswaku byanyi le'byi sohiweke byi famba
byi bohiwa, byi pfangiwa ni rinhi. Šikhedyana š^vi fanele ku tšeriwa
laha ku sunguleriwaka kona; masuku loko š^vi rhendzelekile ko hlanya-
nyana š^vi hundzuluš^viwa leswaku š^vi endla tshaku. Tinhi sweswi ti sele
e ndzeni ku vonaka ntsena byanyi e handle swinwe ni nwevu lo'wu
bohaka mhandze-ri nga rinhi.

Tinhi ta kona ti sungula ti nga ri tingani, ti ya ti ri karhi
ti engeteriwa ku fika laha š^vi nga na vundzeni lebyi munhu a kolwaka
ha byona; masuku a š^vi nyika makhwiri (vundzeni). Loko š^vi fikile e
š^vikarhi š^vi ta sungula ku tlhela, hikuva t nhi ti petsiwile ti bohiwa
le henhla.

Maengetelele ya tinhi swi fana ni loko valuki va le'swa š^vilungu
va engetela masoko ku kurisa le'š^vi lukiwaka, ni loko va hunguta
masoko ku tsongahata-ku š^vi endla le'š^vitsongo tani hi loko š^vi ya
e ku dlayileriwani, e nonwini. Loko muluki a lava ku luka š^vitendza
le'š^vikulu o tsema tinhi le'to leha; kasi loko a lava ku luka š^vitendza
le'š^vitsongo o tsema tinhi le'to koma. Loko nwevu wu hela wa tlhavi-
ketiwa, na byona byanyi byi famba byi va e š^vikarhi hi minkama hi-
kwayo leswaku byi nga ti vonaka lomu byi nga famba byi enghenisiwa
kona.

Loko š^vi lukiwile, š^vi herile, š^vi fanele ku dlayiler^{ri}iwa. Munhu
o endla rhengwe ra byona byanyi. Rhengwe leri ri tsondzer^{ri}wa
swinene hi byewu le'by^vo tiya^v, le'byi nga tirha š^vitendza leš^vi. Loko

ši tsondzeriwile swinene byanyi a bya ha vonaki ko vonaka byewu ntsena. Ndzhaku ri ta vakeriwa e nonwini wa šitendza ri rhungele-riwa kona hi ku tlhav^oe sokweni le'ro rhanga, va hulela nwevu va koka wu ya boha ni rhengwe.

Hi wona makumu ya šitendza. Vanwana va ši endlela ni šifunenge-to kambe ha kanyingi ku funengetiwa hi širhengele, ^{ku}lemiwa hi vulongo bya tihomu. Loko ku nusiwa le'swi nga lomo, le'swi lavekaka va lemula; loko va tekile leswi va swi lavaka va tlhela va lema kambe.

6 NGULA. Ngula i rišaka ra šitendza. Na yona yi lukiwa hi byanyi ni byevu. Ku hambana ta swona hi leswi šitendza ši nga ni tinhi kasi ngula yona yi hava. Na kambe ngula yo tlhaviwa kasi šitendza šo nkhwinsiwa. Masungulele ya tshaku ya fana ni loko ku sunguriwa šitendza, kambe ku nga tlhomiwi tinhi. Hambi ya ri wona maendlela ya tshaku i swinwe.

Munhu o fanele ku va ni ntlhavu ya rinhi le'ri vatliweke-a tlhava ha yona a hulela nwevu, a koka. Nwevu lowu wu hlanganisa nonga lo'wo rhanga ni nonga lo'wuntswha lowu munhu a taka na wona. Loko nwevu wu hela, ku tlhaviketwa wunwana; na byona byani byi fambisa šisweswo. Ngula yi nyikiwa vundzeni tani hi leswi ku endlisiwaka šiswona loko ku vumbiwa mbita. Loko yi fikile e šikarhi yi sungula ku tlherisiwa, swi fambisa šisweswo yi ko yi ya fika e nonwini-laha yi fikaka yi ri yitsanana. Nomo wa kona na wona i rhengwe le'ri endluweke hi byanyi, le'ri pimeke ku ringana laha munhu a nga pima kona.

Rhengwe leri loko ri herile ri vakeriwa kona kwala nonwini ri rhungeleriwa kona hi ku boša nonga lo'wo rhanga ku huleriwa nwevu wu kokiwa, wu boha nonga lo'wu ntswha. Ngula yi vuriwa leswaku yi herile loko yi endleriwile šifunengeto, handle ka šipfalo a yi si hela. Kambe la'vo loloha vo na heta nwamuni vo tshika, va ku yi ak herile; kwalaho yi ta fanela ku funengetiwa hi širhengele. Ku lema hi vulongo swi endlwiwa e ka swibya hikwaswo lom^w ku hlayiseriwa-ka timbewu kona. Šimbitana leši ku hlayiseriweke mbewu ya matambala e ka šona ša lemiwa na šona; kasi na rona khuwana leri ku tšheriweke

mbewu ya šivelehlampfu (šivedlhana) na yona ya lemiwa.

ŠIRHUNDZU.

Širhundzu i šibya leši vavasati va rhwalaka mavele, timanga ni swinwana swo talatala hi šona. Ku ni tinšaka tirharhu ta swirhundzu. (a) Širhundzu ša mukhamaga. (b) Širhundzu ša tinšotso. (c) Širhundzu ša milala. E ka tinšaka leti tirharhu ša tinšotso ša ^{ko} kona mahlo swinene kasi leswi swinwana hambi swi lo tlhaviwa hi vatlhavi, swi sasekisiwile a swi khi ntšumu e ka širhundzu ša tinšotso. Kambe na šona ša fanela ku va šihundzile e mavokweni ya mutlhavi; loko a ri lo'wo tlhakanya (mbhonya-mbhonya šisaka ša k tuva) na šona ša nge langu+eki. Tinš^ootso (creepers) i šimudiyana šinwana le'šiši talaka ku mila lomu ka matshuka ni le tihondzosini. Lomu ša tiphineke kona ša nava ša leha ngopfu. Vatlhavi va swirhundzu loko va famba va lava, va ya ti kuma vo rharhambulela (tsuvula va koka) va ri karhi va boha tihari leswaku ti ta rhwaloka loko ku mukiwa. Loko širhundzu ša ta tiya šwinene tinšotso ti fanele ku swekiwa, ti vupfa swinene.

Loko ti vupfile, ti sukile khamba ra le handle, ta pandze — leriwa, ti tsondzeriwa hi rinwe-rinwe. Kambe ti fanela ku khwayiwa loko ti nga si tsondzeriwa leswaku e ku tlhaveni munhu e nga ha karhateki, a to teka hi rinwe a tlhavi+eta. E matsh^oweni ya byanyi le'byi endlaka nonga (muthambi: suto) loko ku tlhaviwa ku tirhisiwa tinšotso le'to tsindziyela (nuna), kambe loko ša ta tiya swinene ša nga petseki loko ša tlakupa ku tirhisiwa tinhi le'to tiya ta šimudiyana šinwana le'šiši milaka lomu ko tlhuma ša ta nava e henhla ka minwana mirhi. Šona ša vitaniwa (šivudze) širhovakanyi. Hi šona le'šiši endlaka nonga (nuna). Matlhavela ya kona ma fana swinene ni leswi engula yik tlhavisiwaka šiswona. Loko va swi rhandza va tlhava ku hingakanya masoko ya rinšotso leri ri nga kokiwa ku boha nuna lo'wo rhanga, kumbe va nga hingakanyi. Loko va hingakanya masoko ya tinšotso leti ma ta famba ku rhenzeleka kambe ma ri karhi ma lulamile; kasi lo'wo va nga ri hingakanyi rinšotso leri, masoko ma ta lulama-phyee-e-e.

K24/11

Širhundzu a šī endliwi vundzeni; šona šī fanela ku ya šī ri karhi šī ahlama ku ya fika e nkonwoni (makumu laha šī helaka kona). Ku kula ka šona ku pimiwa hi leswi munhu a kotaka ku swi rhwala loko swi tsheriwile lomo. Kunene ku pimiwa hi mpimo lowu wu nga kotaka ku rhwariwa hi vunyingsi bya vanhu, ku nga ri leswaku ku rhwala la'vo tiya, va matimba ntsena. Širhundzu le'swikulu swi enghena swi ri mune (4) e nkwameni (saka)(four basets in a bag).

Širhundzu šī dlayileriwa hi tindlela timbirhi le'ti hambaneke: ku vakeriwa nonga (nuna) lo'wo vonaka, hi leswaku wu kula ku tlula leyi yi taka yi ri karhi yi tsondzela; kutani munhu a tlhavela e mahlweni ni le ndzhaku. Swona swi t akisa mahlo, swi sasekile swinene, kambe a swi tiyanga ku fana ni loko ku tlhaviwa tani hi mmiri wa širhundzu. Ndlela leyi yi tiyisa nkomo swinene, hi leswi na wona masoko ma fanelaka ku tshitshingana (masoko ma vandzakana ngopfu). Hambi rinšotso riñwe ri tsemeka, a šī nga tlhantlheki, kwalaho swi ta va swi nga onhanga ntšhumu. Sweswi širhundzu šī herile, tshaku ra šona ri fanele ku rhungeriwa šidzobyana leswaku loko šī tikirhetiwa e hansi tinšotso ti nga khomi hansi kambe ku khoma ntsena šidzobyana leši.

Širhundzu ša mukhamaga. Na šona širhundzu leši šī tirhiwa hi ndlela leyi yi fanaka ni ya loko ku tirhiwa širhundzu ša tinšotso. Mukhamaga i murhi lo'wu fanaka ni muyombva (banana), wu tala ku mila e miñkoveni ya lomu tintshoveni. A wu lehi ngopfu kambe wa tsindzi ela.

Ku kwamuriwa khamba ra mmiri wa murhi lowu, ri pandzeleriwa, swi anekiwa swi oma. Kutani loko ku tirhiwa hi swona, swi olovisiwa hi ku bohe eriwa e mfungheni wa byanyi wu petiwa e matini, wu ta hamba wu phuphuteriwa loko ku ri karhi ku tirhiwa. Swi pandzeleriwa swi va swiphepherhele swikulwanyana. Masuku loko munhu a tlhava, hala ntlhavu yi phohlaka ha kona yi fanele ku handzula mukhamaga hi le šīkarhi. Mayimele ya širhundzu i mañwe. Šī dlayileriwa hi ndlela le'yi fanaka ni ya širhundzukulobye; na šona šidzobyana ša vakeriwa leswaku tshaku ri nga ti tshuka ri hatla ku hela.

(3) Širhundzu ša milala. Swi twala swinene leswaku vanhu va tirhisa swilo leswi va nga na swona e kusuhi; hi leswaku swilo le'swi kum waba e matikweni lawa va tshameke ka wona. Milala a yi mili matiko hikwawo, kambe ku kona lomu yi milaka kona, kutani vanhu va tindlawu teto hi vona va yi tirhisaka. Swirhundzu, Mabetsa, ni tifuneko swi endliwa hi vanhu la'va akeke e matikweni la'ma milaka milala. Va-Tsonga va swi endla hikwaswo leswi.

Matlhavela ya širhundzu ša milala ma ha ri manwe ni ya le'swi-nwana. Ku hambananyana ku nga va kona; vanwana nonga '(nuna) wa kona va endla hi tinhlamalala, kasi vanwana va endla hi tinsotso kumbe šivudze. Šivumbeko ša širhundzu ša milala a ši tsakisi, ši endla ntlurhu ---hi leswaku ši yima ngopfu. Hambi swi ri tano wo nge swi endleriwa leswaku ši ta tiya; hikuva loko ši endliwa ku fana ni ša tinsotso kumbe ša mukhanga ši nga hatla ku tlhantlaka loko milala yi tsemeka. Yona hi yoše a yi tiyange kukota tinsotso kumbe mukhamaga.

Širhundzu leši ši nga khavisiwa hi ku sweka milala kunwe ni mahanti ya mirhi minwana (nyiri---nyiyi, nwantšhotšhe lamandleni. kumbe matlu a ya mpendhulo: šimudyana šinwana le'si hundzulaka). Na tona tinsotso ti nga endliwa hi ndlela yoleyo. Širhundzu ša mukhamaga swi dlayilerwa ku fana. Šitshatšana (šitshatsha) i nwana wa sirhundzu. Le'šo rhanga hi le'šitsongo kasi le'ša vumbirhi hi le'šikulu. Maendlela ya kona i manwe. Le' šikulu ša kona ši kota ku rhwala swo talanyana; kasi le'šitsongo ša kona ša mitirho le'mitsongo. Ši nga rhwala swivedya a loko vanhu va ya e nkosini; ši nga khela miroho tani hi mušidji, muphe, šihadja, miroho ya tinyawa loko yi khusiwa, ši nga hungela lomo swiluva swa tinbwembe.

Šitshatsha si rhendziwa hi la'vo tala e ku tirhela e ka šona hikuva hambi munhu a ši tatile a ši tšovi (ku tika). Le'šitsongo ša kona si tala ku khavisiwa. Handle ko endla mavala hi ku sweka tinsotso kumbe milala ni mahanti ya mirhi, kumbe matluka ya yona; vanwana va sasekisa hi ku rhungela e vuhlalu. Vuhlalu lebyi bya

si bombisa swinene. Loko si ri hi ndlela voleyo sa khatela. Hi si-Tsonga (sa endliwa, hi tinsaka tinwana ta vanhu--Bantu) sibya le'si khatelaka si bombisiwa ngopfu.

-SIVUYA

Sivuya i ndhawu le'yi nga lurgise^rwa ku hulela kona e mavele. Sivuya si nga endliwa laha munhu a swi rhandzaka; ku nga va e kaya loko nsimu yi ri kusuhi ni le kaya, kasi loko nsimu yi ri kule swi antswa ku hulela mavele kwale nhoweni ma vuya e kaya ma ri mavele. Matshe^ula ya n'wahuva ma akiwa e ndzeni ka nsimu kumbe e mašasukweni ya nsimu laha munhu a vo aka le^ewaku ku tiyile. Ku khuriwa šivandla le'si ringanaka ku kula ka matshala kumbe switlati swa kona. Loko ku ringanisiwile laha hansi ku phuphuteriwa hi mati, ku vandziwa (ku ba hi šibo), ku šideriwa^{rk} ku ta sindziwa hi vulongo bya tihomu loko kutani ku ta sunguriwa ku hula.

Ku endliwa e šikhedyana kumbe swimbirhi loko v nhu va hlayile; swikhedyana leswi hi wona e matshuri ya kona lomo ku huleriwaka kona hi misi tani hi loko ku đuriwa tinanga kumbe mavele. Loko wa ha ri miso ~~le~~ va humesela mavele mavele va ma hangalasa kwala šivuyi^{ye}; ka ku loko ri sungula ku tiyela ~~va sungula ku tiyela~~ va sungula ku ma hlengeleta ma biwa hi swibo. Masuku loko ma vupfile, hi leswaku loko mavele ma hambene ni munga, va teka tinhlelo va tsutsusa hi tona. Loko ku ri ni moya wo ringana swi hatlisisa e ntirho hakuva moya wu ta teka mungu wu haha, kasi mavele ma ta wela kwalaho hansi hikuva wona ma tika ku tlula mungu. Mavele ma tsutsusiwa hi tinhlelo, ^{te} tinhlunga ti peperhiwa hi tinhlelo, ti va ti hlungubliwa hi tona tinhlelo.

Tinhlunga leti hi tona leti ti tšheriwaka e swikhedyanini leswi---matshuri la'ma endliweke e hansi, ti đuriwa (kandza), ti ri karhi ti peperhiwa. I n'wahuva kumbe mašalani kumbe šivelenhlampfu le'swi huriwaka hi ndlela leyi; swona swi ta tšheriw e switendzeni ni le tingulani^e ni le madulwini. Loko ma ri mavele ya swifaki vo khumuzela hi mari^bye kwala šivuyeni kumbe e šivaveni kumbe e tindlwini hi laha swi fanelaka ha kona.

10cont.

Wona ma ta tšheriwa e nkundleni, loko ma tšheriwa e šitlatini hi loko ma ri matsanana, hikuva ma ta hatla ma dyiwa ma hela.

-NKUNDLA

Nkundla hi laha ku hlayiseriwaka kona e mavele Nkundla wu tšeriwa e hansi, wu tala ngopfu ku tšeriwa e tshangeni ra tihomu. Na kona e handle ka tshanga e rivaleni ra ndyangu wu nga tšeriwa. Minkundla ya muti yi tala ku tšeriwa ndhawu yinwe, hi leswaku yi tshama yi šašanele. Ku langiwa laha ka misava le'yo tiya, laha ku nga hava muhlwa, masuku minkundla leyi yi vekiwa kona.

Loko wu sunguriwa e nkundla ku fanele ku endliwa e muti (ndyangu) e ndhawu ya rвала e hansi ka misava kambe e henhla ka nkundla. Ndhawu leyi hi yona yi nga tava ya tlolo. Nyangwa kumbe nomu wa kona wu fanele ku va e šikarhi swinene; na swona wu va wutsanana ku ringana leswaku munhu a nga kota ku enghena. Mutšeri wa kona o sungula hi ku tšela hi šikonwana le'š'i lumeriweke e mbhinyini lo'wo nge i musi, kutani loko munhu a tšela wo nge wo kandza. O ta tšeriwa šisweswo a ko, a ya sungula ku gupa. Ku sungula ku anamisa (gupa) hi loko munhu a ku loko a yimile e ndzeni a fika hi le matsolweni.

Misava ya kona yi hakatiwa hi le'š'i fanaka na širhengele, yi ri karhi yi ya tšheriwa e kule. Loko a gupile (tšela lomu matibelo ku anama) a kumile e ndhawu laha a nga manamaka kona, o ta sungula ku tšela hi šukana (šikonwana le'šo hela) le'š'i lumeriwaka e šimbhinyanini le'š'okoma, leš'i munhu a kotaka ku š'i khoma hi voko rinwe loko a tšela. O ta tirhisa šisweswo a ko a kuma e ndhawu yo tshamiseka, masuku a ta tirha a ntšhankile, a tshamisile swinene. Kwala ku sungule i šikonwana leš'i š'i tala ku nyikiwa munhu lo'-ntsongo a va yena a sungulaka a endlela mutšeri e nošhawu. K Nkundla wu nga tšeriwa wu enta swinene munhu a nga swi koti ku huma handle ka phandze. Wu nga anamisiwa ku ringana ku nava ka munhu kwale hansi ka wona. Kambe yi tala ku kula malembe wolawa vanhu va pfunaka e mavele la'yo tala ngopfu. Loko wu herile wu fanela ku sindziwa wu va wu vaveriwa. Wu tala ku vaveriwa ni

11 madyambu wu ta kukuriwa ni miso. Hi leswaku wu kukuriwa loko wu horile. Ku sunguriwa ku tšheriwa vudyangwana kum⁸ mungu wa mavele ya swifaki loko ku ta tšheriwa e mavele. Sweswo loko swi endliwile, swi herile, ku veheriwa e tlolo, ku lemiwa hi vulongo bya tihomu, kutani ku tšheriwa e misava ku seleteriswa. Tlolo i hanti ra nkanyi; ra tsemiwa ri biwa, ri susiwa (namuriwa) ri ya ošwa e ndzilweni wa byanyi ri nyawuka swinene; kutani loko ri wu twile swinene e ndzilo ri phuriwa ri nyawuka swinene ri tshambulutiwa ri tshikeleriwa hi maribye ri oma ri ololokile. Mdzhaku ra kangandzeriwa ri ringanisiwa ni ndyangu wa nkundla.

Loko mavele ma humesiwa e nkundla wa ha tele, wu ngo na pfuriwa mavele yo nuseteriwa (hakutiwa); kasi loko mavele ma ri e hansi wu fanele wu ku sungula hi ku tshikiwa^{ntw} hola. Swi endleka ha kanyingi leswaku wu hatliseriwa wu nga si hola swinene, kutani ku lovile vanhu vo tala hi ndlela yoleyo. Hi leswaku munhu wo fela kona šikaŋwe hi šihluku.

-Šitsengele-(Pigs' trough)

Šitsengele i ndyelo wa nguluwa. Šona ša tala ku endliwa hi mirhi, olova le'yo. Ngopfu ku toloveriwa ku laviwa nkanyi, muvale, šimombyani, nkuwa ni miŋwana mirhi le'yo tano. Ku tsemiwa nsinya wa murhi, wu pulukanyisiwa swipombondzwani le'swi ringanaka šisungunu kumbe swimbirhi hi laha munhu a pimaka nguluve kumbe tinguluve ta yena. Ša gupiwa hi šihloka, nsendzo kumbe mbatlo. A ku tsemiwa nsinya lo'wukulu ngopfu, hikuva wu nga tlakuka ku tlula laha nguluve kumbe tinguluve ti nga ta swi kota ku dya ti nga enghenisanga milenge lomu ndzeni ka šitsengele. Na swona šitsengele a ša fanelanga ku enta ku tlurisa. Nguluve yi fanele ku heta swakudya le'swi nga e šitsengele^{ntw}, a ša fanelanga ku enta ku tlurisa. yi nga enghenisanga mavoko lomu ndzeni ka šona. X E Vundzeni bya šona bya hetisiwa; hi leswaku ku nga vi ni mahlehleleti; ša tshwalungoka haabi ku nga ri ngopfu.

Loko si vekiwa ndzeni ka tshanga si nga seketeriwa hi ku bela e timhengu lomu matlhelo leswaku hambu nguluve yi nga ringeta ku susumeta hi nhopfu yi nga koti ku si vumbuludza. Ha kanyingi si vekiwa si seketeriwa hi timhardze ta tshanga kutani timhengu ti beriwa tlhelo riwe, masuku si tiya. Swakudya hikwaswo swa tinsaka-saka le'swi nyikiwaka tinguluve swi tsheriwa kona, ti dyela kona.

12

Sidlodlo. Sidlodlo si veheriwa e nhlokweni. A hi hikwavo la'va fanelaka ku vehela (khehla) sidlodlo. Sidlodlo si khehliwa e madoda (vavanuna la'va nga e sikarhi ka malembe ya ku hanya,---hi leswaku ku tlula ntlanu wa makume). Malembe lawa hi loko hi pima hi silungu; hikuva hi si-Tsonga a ku nga hlaiwi malembe ya vanhu. Swi nga endleka leswaku wanuna a khehla e sidlodlo a nga si fika e malembeni wolawo. Yoloye hi loko o tshuka a katekile a kuma swa yena, a va ni muti lo'wukulu. Kunene ku va ni muti hi loko munhu a ri ni suma, hikwalaho loko munhu a tekile vasati vo tala, swi va swi nwi kata, wa swi kota ku hatlisa a khehla e sidlodlo.

Sidlodlo si endliwa hi mumpfu wa tinyosi. Mumpfu lowu wu fanela ku hlengeletwa wu ko wu tala ku vonaka leswaku wu nga heta e sidlodlo. Sidlodlo swi ni vatshila va swona. Loko si vumbiwile, si pimile e nhloko ya munhu loyi si endleriwaka yena, sa tsotsoseriwa swinene si tiyisiwa. Masuku si rhungeleriwa tingoti hala ndzeni ka laha si tikirhelaka ha kona e nhlokweni; leswaku loko si ta rhungeleriwa e nhlokweni, ngoti le'yi rhungaka yi ta boha ngoti leyi ni misisi. Hi laha hi nga vula ha kona e timhakeni ta siseketelo (siqamelo) a si susiwi loko munhu a etlela, hikuva si rhungeleriwile, hikokwalaho nkulukumba loyi a fanelaka ku tirhisa siseketelo leswaku sidlodlo lesi si nga tshuki si onhaka hi ku phateka. Sidlodlo lesi si fanela ku tshama si ri karhi si tshukutsiwa hi tluka ra murhi leswaku si ta vangama. Kunene sweswo swi endliwa hi la'va nga rhandziki ku tshama ni thyaka (la'vo tirhandza).

K24/11

Tihosi le'ti fumaka vunhu ta khehla e sidlodlo loko nkarhi wo va va khehla wu fikile. Sidlodlo sa hosi sa susiswa ni ku veheriwa hilaha yena nwini a swi rhandzaka ha kona. Sona loko si endlwile si tshamisa tiki-tiki e nhlokweni ya nkulukumba (mhlekazi) si rhungeleriwa dzovo ra nqini, rona ri ku kapa lomu matihelo. Loko sidlodlo si ri e nhlokweni ya hosi si vonaka si te tiki-tiki e henla ka dzovo leri ra nqina.

Sidlodlo lesi si sasekile ngopfu; hosi Mohlaba Shilubana a a ri ni sidlodlo le'so tano. A a susa loko a ri e kaya ka yena; loko a ya e timhakeni e hubyeni a a si vehela; loko a ya e tinhlengeletanweni ta hosi ni lomu valungwini a si fanela ku va kona e bokisini ra tinguvu ta yena; loko va hlengeletana a a si vehela, kasi loko va hangalaka a a tlhela a si susa.

13

VUSENGA.

Vusenga byi beriwa (ambariwa) e milengeni. Byona byi ambariwa hi vanhu (Bantu) hikwavo va tiko ra South Africa; hambi leswi e timhakeni leti hi vulavulaka hi va-Tsonga. Ni le mavokweni bya beriwa. Ngopfu byi beriwa hi vavasati.

A byi hlawuli, la'vakulu ni la'vatsongo va byi bela. A hi hikwavo la'va swi kotaka ku byi kuma, byi kumiwa hi la'va swi kumaka swinene swa le mandleni. Loko wansati a kandzile vukati wo vonaka hi nguvu leyi a yi ambalaka hikuva ya tala; na byona e vusenga u ta hwi kuma a byi berile swinene. Ku ni le'bya ntima ni le'byo basasa.

Vadzingi (vagayi) va byona a va yyi gayi e kaya ntsena, loko va famba-famba vo famba va khomile. Laha fikaka a tshamisa kopa kwalomu ku nwiwaka kona e mabyalwa, o to vonaka hi rimhondzo ra vadzingi, ni nsimbi leyi a dzingaka ha yona, na wona nkuma ni vundjindji le'byi kumiwaka ma ri matshovo ya tihomu kumbe ya tihantsi (tshangwa).

Loko a ri karhi a famba a o swula vundjindji lebyi a endla ngoti le'yo leha ya byona. Ni loko a tshamisile e hansi wa yi

swula yi leha ngopfu; kutani loko a dzinga wa tsemelela ku pima kumbe ku ringanisa mpimo (šiyelo "Suto origin") wa loyi a nwi gayelaka. Loko munhu a ri ni šiyelo leši wo tsema a tsondzela a ko a endla makume lawa a lavaka leswaku a ma dzinga e nkarhini wolowo. A nga ka a nga ri a nga byi endla šikañwe hikuva nkarhi wunwana bya tala swinene.

Vusenga ku tala ka byona ku pimiwa hi ntsengo wa mali leyi munhu a yi vulaka; hi leswaku loko byi ri bya ka pondo (£1 worth) mudzingi o ta tiva leswaku i byo karhi. Byi tala ku hlayiwa hi nkatselwa---hi leswaku ku hlaya hi byimbirhi (double the number). Loko a vona leswaku swi tele o sungu a ku gaya. Nsimbi leyi munhu a gayaka ha yona yi vekiwa e kule, kutani loko munhu a ri karhi a gaya yi ta va yi ri karhi yi ntlhantlheka (tsondzululeka) hikuva a yi tsondzeriwile.

Loko a gaya o boha e nsimbi e šiyelweni masuku a khoma nsenga hi voko ra simatsi a tlhandleka e šintsšanzanini leši a gayelaka ka šona, a khoma rimhondzo hi voko le'ra šimatsi a vekela e henhla ka nsenga a swulela hala tlhelo ra yena. Loko a ri karhi a endla sweswo nsenga wu ri karhi wu rhendzeleka hi kona ku swula ka swona. Munhu a nga fambisi ko tala nsenga wu nga si hela.

Munhu loyi a kotaka ku gaya swinene hi loyi a minyaka---hi leswaku swi hlangana swinene; kutani na kambe ni lana a dlayilelaka kona vanhu vo nyangela loko va ta ku vona. E milengeni va tala ku ambala le'bya ntima kasi e mavokweni va tala ku ambala le'byo basa. Loko munhu a ta ku o bombile o fanela ku va a berile e vusenga. Vusenga byinwana byi engeteriwa ku bomba hi ku veheriwa e tikhoto.

14

Tikhoto (vanwana va ri i vukhoto)

Tikhoto (vukhoto) ti endliwa hi nsimbi le'yo basa (yellow) or (gold) ya mivanba. Nsimbi leyi yi tsemiwa hi yitsanana--- ku koma, yi ringanisiwa ku tsanga (rhendzelekela) e nsenga. Vanwana va swi tata kasi vanwana a va swi tati vo swi nwalalala ku nga ku swi tsalanganisa. Tani hi swilo hikwaswo leswi vanhu va hanyaka ni

14 cont. ku tirha ha swona, vusenga lebyi byi fanela ku hlantswiwa leswaku byi tshama byi ri karhi byi vonaka e ku saseka. Vukhoto lebyi bya tirhisiwa e ku phahleni ka timhamba.

Loko va ya thethela (ku vulavulela e gandzelwani) Swikwembu, va taka swilo le'swi fanaka ni vukhoto, palu, ntseka wo basa, sikomu sa si-Tsonga, djomela ra byalwa ni swinwana swilo leswi kambe leyi kumbe loyi a feke wa nkulukumba a a tala ku swi tirhisa, swi ya vekywa e gandzelweni masuku ku thethiwa (thetheriwa)

Mafowa. Mafowa a hi mihandzu ya mirhi, kumbe swinwana le'swi khiwaka e ka le'swi milaka tanihi timbhovu; mafowa yo endliwa. Ku tekiwa nala (milala) wu pandziwa, kambe wu va wu kulwanyana e ka leswi ku pandzisiwaka siswona loko ku pandzeleriwa swa tifuneko; masuku wu tsondzeriwa kambirhi e ritihweni ra vumune (le'-ri kombaka) ra voko ra simatsi, wu phasiwa kanwe wu tlhela wu enghenisiwa. Hi ndlela leyi wu ta fika laka wu endlaka e simfukwana le'si pfalekeke hi matlalo hikwawo.

Ku tsheriwa e swiribyana e ndzeni ka mafowa lawa, masuku ma huleriwa e ngotini (tani hi timbhovu) ma bohiwa e mlongeni. Masuku loko munhu e tsina vutshatshatsha byi endliwa hi maribye la'nga e ndzeni ka mafowa lawa. A hi swilo swo tiya leswi, swo endliwa ntsena loko ku ya tlangiwa, masuku ntirho wa swona wu ta hatla ku hela, swi hlakala. Vanwana va swi boha ni loko ku nga ri hi tlhelo ra ntlango, va tsakisiwa hi loko swi endla vutshakatshaka tani hi timbhovu.

Ntshiko. Ntshiko i ntlhamu, hikokwalaho a wu fanele ku va wu vekiwile ni mintlhamu; hambu swi ri tano wu ta kuma e sivandla sa wona kwala. E ka mintlhamu le'yi rhiyiwaka ku phasa e swihari ni swivandzana, ku ni ntlhamu lo'wo nge i sirimba, lo'wu vuriwaka ntshiko. Ntshiko (ku tshikelela) wu endliwa hi ntsandze lo'wukulu. Ndzimba (murhiyi kambe nhloti) wo tsena e ntsandze wa murhi si va sona sirimba sa kona. Sirikhonkhwana, mantantana (rithathe) muphiningedjo swu laveka e ku rhiyeni ka ntshiko tani hi le ku rhiyeni ka sirim a. Ntshiko wu rhiyiwa e rihlampfina le'ri

biyeleke e nsimu, kumbe wu nga rhiyiwa e [✓]sikarhi ka [✓]sihlahla e mimpfutleni (mabuduleni) ya swihari. Loko ntshiko wu rhiyiwa e nsinwini e ntsandze wa kona wu fanela ku va wu vekiwa e ndzeni ka nsimu. Ku biyiwiwa lomu matlhelo ka ntsandze leswo loko e [✓]sihari [✓]si nghena [✓]si ta famba ku lulama ni ntsandze [✓]si ko [✓]si ya fika [✓]lepha e mantantana a nga kona. Nyangwa yi va kona e rihlampfina laha swihari swi nga ta enghena ha kona.

Ku rhiya ka swona ntshiko lowu wu fanele ku tlakusiwa hala handle wu khomiwa kona hi muphiningedjo leswaku ndlela yi pfuleka Mantantana o siva e ndlela. Loko [✓]sihari [✓]si ta [✓]si ri karhi [✓]si famba hi ndlela leyi [✓]si fika [✓]si khumba e mantantana ntsandze lowu wu to vuya e mmirini wu tshikelela; loko [✓]si ri le'[✓]sitsongo wu pfanga ni ku phyandlase (phyandlesa). Loko ku ri e [✓]sihlahleni wu rhiyiwa e nsokweni wa swivandza leswi. Kambe ku fanela ku va ku biyiwile lomu matlhelo leswaku [✓]sihari kumbe e [✓]svandza [✓]si nga ti kota e ku hambuka ku ko [✓]si ya khumba e mantantana [✓]si khandliwa. Leswi wu nga ntlhamu wu nga lo rhiyiwa a wu hlawuli. Swivandzana ni swihari swa dlawa hikwaswo--- Nguluve ya nhova, khumb^o, nhleti, mb^ovala, [✓]simanga-tlatlani, nsimba, ndloti, yingwe, nyoka hikwaswo le-swi swa khandliwa hikuva nandzu wa kona i ku khumba ~~(?)~~ mantantana ntsena.

Loko ndzimba loyi a ya e ku kambeni o fanele ku famba hi ku [✓]siya; hikuva nkarhi wanwana wu pyanya e nyoka hi le [✓]sikarhi ka ntsumbu (mmiri) kasi nhloko yona ya karhi ku famba-famba yi ri karhi yi lava le'[✓]si nga sona [✓]si nga yi khoma ni ku yi vavisa. Vanwanan va lahlekeriwile hi vutomi byak vona hi yona ndlela leyi, vanwana kunene va pfuniwa hi ku kuma e vu[✓]sungu wa ha ri nkarhi.

Masangu. ([✓]silawu, [✓]sitheve) Sangu i [✓]silawu [✓]so etlela eka [✓]sona. [✓]Si andlariwa e hansi leswaku munhu a nga puluvundzi e hansi tani hi [✓]sihari. Mukonwana o andlaleriwa e sangu, hi [✓]sona e [✓]sitsnamo [✓]sa kona [✓]sa mafu dza. Masangu ma ni tinsaka to tala. Na wona mapa ma anekiwa e sangweni. Ku ni masangu la'ma tlhaviwaka ni la'ma lukiwaka kunene. Ma nga tl aviwa hi [✓]singoya kumbe e nhlahle

kambe ku tele ya šingoya. Šingoya šī tiyile ngopfu. Hi šona šī talaka ku anakela e ka šona. Masangu la'ma lukiwaka i ya nhlahle, mavungu mavungwana, madjekedjeke, ngqongqotana ni swinwana. Swilo leswi hikwaswo swi mila lomu milambyeni ni le matshopyeni lomu ku tsakamaka.

16 Loko lembe ri hundzile, e'swa khale swi hudyakanyiwile hi mheho ni swihari ni swivandza, ku to sala ku lo watšhu-u-u. Masuku loko timpfula ti tlhela ti na swi ta mila ni swimila-milana swinwana. Swi nga tsuvuriwa ni ku hlengeletwa e šikarhi ka tinhweti ta Dzivamisoko ku ya fika e ka Mudyasihi. Hi leswaku loko ku ri karhi ku nwiwa e vukanyi, nkarhi lowu byi yaka e ku heleni vatirhi va mitirho leyi va swi hlengeleta leswaku loko mitirho yi ta va yi herile, šikomu šī vuyile e kaya va ta swi kota e ku tirha vatlhavi ni valuki va masangu. Šingoya šī tsuvuriwa šī pandzeleriwa šī anekiwa šī omisiwa. Loko šī omile šī bohiwa hi swikatsa šī hayekiwa laha šī nga ta ka šī nga khumbiwi ku fikela loko šī ta laveka e ku endla ntirho wa šona hi tinhweti ta ku wisā.

Mavungu ni mavungwana ni madjekedjeke swa hadiwa (hweva hi rihwevo, sikiri, from sickle) swi anekiwa swi oma. Hikwaswo leswi swa hayekiwa swi yimela nkarhi wa lo o mitirho yi ta va yi yimile. Leswi swona swi nga hlengeletwa ku ko ku hela nhweti ya khotavusi-ka (June). Ku ni byevu le'byi nga ta fanela ku luka ni ku hulcla. Byona byi fanela ku tsuvuriwa. Ngopfu ku ni ntswebani lo'wu fanelaka ku khwayiwa (tswemba). Wu khwayiwa hi mukwana.

Byewu lebyi byi khwayeriwa e nengeni; masuku nengā^e lowu wu fanela ku bon^eleriwa e tlole le'ro vevuka leswaku munhu a khwayela e henhla ka rona nengā wu nga ti twa kuvava. Byi khwayiwa byi suka thyaka hikwaro byi sala byi basile byi ~~basile~~ nga ti tshoveleleka kumbe ku nonohwa loko byi swuriwa. Tinhweti ta ha ri tona leti ku hlengeletiwaka mitirho kulobye e šikarhi ka tona. Byi hlengeletwa byi tala leswaku loko munhu a ta va a sungurile a nga ha kumi ku k^arhateka, byi swi kota ku eneta e mitirho ya yena.

Ngoti hi yona le'yi fanelaka ku swuriwa, yi tshama yi ri kona.

Yi swuriwa yi leha ngopfu yi ta hamba yi tsemiwa kunene loko ku ri karhi ku tlhaviwa; kumbe ku nga lukiwa to tala le'ti pimaka ku leha ka sangu. Hikwaswo leswi swi endliwa hi ku rhandza ka munhu. Masuku loko swi hlengeletiwile hikwaswo swilo leswi, mutlhavi wa masangu o ta sungula.

✓ Sinwana ✓ sa switirho leswi swi fanalaka ku va kona i risungunu le'ro leha le'ri endleraweke wona ntirho lowu. Sangu ri vambiwa e swipingwanini (swimhengwana) le'swi beriwaka e tinhlokweni ni le milengeni. Masoko na wona ma kota ku lulamisiwa hi ku landzelela e ngoti leyi. Ku sunguriwa hi le tiyinhleni (makumu) ta tlhelo rinwe ra šingoya, masuku loko ku tlhaviwile hi šinwe-šinwe ku hlomuriwa e risungunu ku huleriwa e ngoti leyi hi rihlamalala ku kokiwa. Ku Endlisiwa šisweswo ku ya fika e makumu ka sangu.

17

Loko risaša ri bošile ku tlhel^o ku sunguriwa ra vumbirhi ni ra vurharhu ni ra vumune sweswo sangu ri ko ri hela. Loko ri herile ra komiwa (dlayilela). Lomu makumu matlhelo mambirhi ka lukiwa; nuko wu va e kusuhi ni ngoti le'yo tlhava le'yi nga huleriwa. Nuko lowu wu nga va wunwe hi ku tlhandlekanya wu ta va wu tiyile. Hala^a tinhlokweni ni hala milengeni ku boheleriwa nkomo lo'wu endliweke endliweke hi ku bohelela swinwe swingoya swirharhu. Swi bohiwa kumbe ku lukiwa hi ngoti le'yo ka yi nga tswembiwanga. Hi swona le'swi fambaka swi bohiwa hi ngoti yinwana ni yinwana ya le'ti nga tlhava^a e sangu ra kona. Loko šingoya šī lehile sangu hi le'riku-lu kasi loko si komile sangu hi le'ritsongo. Sangu ri herile.

Sangu ra mavungu, ra mavungwana, ra nhlahle, ra madjekedjeki, hikwawo masangu lawa hi lawa ma lukiwaka. Vanwana va luka hi tingoti le'ti lukiweke, kasi vanwana va luka hi le'to ka ti nga lukiwanga, kambe ti famba ti ri karhi ti sontiwa loko munhu a ri karhi a luka. Loko ti ri tingoti le'to lukiwa a swi karhati ku tirha ka swona, munhu o fanele ntsena ku šiya leswaku nuko wa yena wa boha, a wu ntlhantlhi, kasi loko byi ri byevu le'byo ka byi nga lu iwanga munhu o fanele ku byi sonta tani hi loko wo ngi wo luka. Ku siya ku fanela ku va kukulu swinene ku tlhaviketa hi ndlela leyi lomu ku tlhaviketiwaka kona

74

K24/11

17 cont. ku nga ta ka ku nga vonaki, byi nga vekiwi ntsena, kambe byi eng-
henisiwa e ndzeni ka byinwana byi sonteriwa lomo.

Ku lulamisiwa ka nuko swa fana ni loko ku tlhaviwa hi singoya.
Vanwana va swi kota ku lulamisa kasi vanwana a va swi koti.
Miluko leyi yi fambisa siweswo hi ku landzelelana ku ri karhi
ku sala mavangwa lawa munhu a ma pimeke. Nuko lo'wa le makumu wu f
fanela ku famba kambirhi loko ku dlayileriwa. Le tinhlokweni ni le
milengeni ngoti yi fanela ku vuya-vuya kambirhi kumbe karharhu,
ku ri karhi ku tekiwa khasa ra mavungu ra le ndzhaku kambirhi kumbe
karharhu. Leswo swi endliwa hala ni hala.

Loko ri herile ku sendziwa lomu makumu hi mukwana. Tani hi
ra singoya ku leha ka mavungu ku vula ku kula ka sangu, kasi ku
koma ka wona na kona ku vula vutsongo bya rona. Masangu ya
mavungu ma endleriwa ku etlela e ka wona. A ma anekeli hikuva
ma pfuta ha kanyingi.

Masangu ma tlhaviwa hi vavanuna, kambe na vona vavasati e tin-
dhawini tinwana hi vona vatlhavi va masungu. Kwalaho swa fana
ni leswi hi nga swi vula leswaku e ndzhaku ka nyimpi ya ka Tsatsawa-
ni vavasati va ka Ikuna va tekisiwile ntirho wo a'a e swivava
hikokwalaho ka khombo ra ku hela ka vavanuna e nyimpini.

Swa fana na wona e mavito ya vanhu vavanuna ni vavasati va
thyelana. Kambe swi hambana ntsena hi swigodi (tindhawu) lomu
risaka ro karhi ni risaka ro karhi ti akeke kona. Na kona ku
hambenanyana ku kona e ka masangu la'ma lukiwaka hi vanhu vo karhi
ni vo karhi; ku saseka ka wona na kona ku ya hi tindhawu, vanwana va
tlulaka vanwana hambu va ri vavasati va tirhaka kumbe vavanuna.

END. S. 74